

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

CƏFƏROV CAVİD AĞALAR OĞLU

**AZƏRBAYCAN KİTABXANALARINDA
ELEKTRON KATALOQLARIN YARADILMASI
(TARİXİ, MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF
PERSPEKTİVLƏRİ)**

3356.01-Kitabxanaşünaslıq, biblioqrafiyaşünaslıq və kitabşünaslıq

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2013

İş Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Mərkəzi Elmi Kitabxanasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **A.A. Xələfov**
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Elmi məsləhətçi: **R.M. Əliquliyev**
AMEA-nın müxbir üzvü,
texnika üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponətlər: **X.İ. İsmayilov**
Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

M.H.Məmmədova
Texnika üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müdafiə “_22_” may 2013-cü il tarixdə saat “____”-da Bakı Dövlət
Universitetinin nəzdində yaradılmış Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcəkdir.

Unvan: AZ 1148, Bakı, Zəhid Xəlilov küç., 23.

Dissertasiya ilə BDU-nun Elmi Kitabxanasında tanış olmaq müm-
kündür.

Avtoreferat “____” aprel 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**Birdəfəlik Dissertasiya
Şurasının elmi katibi:**

K.İ.Aslan
*pedaqogika üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent*

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan kitabxanalar çoxəsrlik tarixi inkişaf yolu keçməklə milli-mənəvi dəyərlərin qorunub inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayıblar. Maddi-mənəvi irsin qoruyucusu və təbliğatçısı hesab edilən bu elm, təhsil, mədəniyyət məbədləri-kitabxanalar əsrlər boyu nəsillərin bilik mənbəyi rolunda çıxış edib və öz humanist mahiyyətini zənginləşdirib. İlk yaranış dövründən, uzaq V-VI əsrlərdən bugünkü kitabxanalarımız daim inkişaf edərək hazırda gördüyümüz forma və məzmununda, başqa sözlə, həm ənənəvi kitab saxlanıcı, həm hibrid informasiya mərkəzi (qismən elektronlaşdırılmış), həm də elektron kitabxana (tam elektronlaşdırılmış) şəklində oxuculara xidmət edir.

Postsənaye, başqa sözlə, informasiya cəmiyyəti dövründə dövlət tərəfindən kitabxana işi sahəsinə diqqət artırılır, bu sahəyə intellektual və maddi investisiyanın həcmi günü-gündən çoxalır. İKT-nin kitabxana işi sahəsinə tətbiqi nəticəsində ortaya bir çox yeni tələblər çıxır. Oxuculara xidmətin səviyyəsini yüksəltməklə bilavasitə uzlaşan həmin tələblər, yekunda informasiyanın daha operativ çeşidlənmə, toplanma və ötürülməsinə təkan verir. Beləliklə, əsas məqsədə-oxucuya real vaxt kəsiyində ən münasib xidməti, məlumatı, sənəd kütləsini təklif etmək vəzifəsinə daha asan yolla nail olmaq üçün elektron kataloqun yaradılması zərurəti meydana gəlir.

Elektron kataloqların ilk nümunələrinin yaradılmasına ötən əsrin 60-cı illərində Amerika Birləşmiş Ştatlarında başlanılıb. Həmin dövrdən keçən yarıməsrlik zaman ərzində elektron kataloqun yaradılması metodologiyası həm forma, həm də məzmun baxımından əsaslı modifikasiyalara uğrayıb. Lakin ötən illər ərzində kitabxanalarda xidmət və innovasiya prosesini inkişaf etdirmək üçün yaradılan və daim yenilənən elektron kataloqlar öz funksiya və məqsədini dəyişməyib. Belə ki, biblioqrafik yazı və təsvirlərin elektronlaşdırılması bütün dövrlərdə oxucu-fond münasibətlərini inkişaf etdirmək, birincinin ikincidən daha sürətli, həm də zaman və məkan fərqi olmadan istifadəsini təmin etmək məqsədi daşıyıb. Bu mənada, elektron kataloqlar müasir kitab fondlarından çoxistifadəliliyi təmin etməklə istifadəçi kontingentini dəfələrlə artırmağa, ənənəvi kataloqun zamana və məkana görə dəyişən əlverişli prinsipini yaxşı mənada pozmağa xidmət edir.

Elektron kataloqların yaradılması məsələsi həm də ona görə aktualdır ki, prosesin kitabxanalar üçün iqtisadi səmərəsi olduqca böyükdür. Ənənəvi kataloqu elektronlaşdırmaqla onu global şəbəkədə dərc edən kitabxanalar, ilk növbədə ödənişli xidmət üçün real imkanlar əldə etmiş olurlar. Çünki

bütün dünyada qəbul olunan standartlar üzrə elektron sənədlərin istifadəçiyə elektron poçtla və ya informasiya daşıyıcısında çatdırılması üçün kitabxana ilk növbədə elektron kataloq sisteminə malik olmalı, istifadəçisinin seçim imkanlarını genişləndirməlidir.

Bugün inkişaf etmiş dünya ölkələrində elektron kataloqların ən yeni formada realizə imkanları və gələcək perspektivləri əsaslı şəkildə təhlil edilir, lazımi nəticələrin alınması üçün prosesə yüksəkixtisaslı kadrlar, modern texnika və texnoloji vasitələr, külli miqdarda vəsait cəlb olunur.

Azərbaycanda da kitabxanaçılıq sahəsi dövlətin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunub. 20 aprel 2007-ci il tarixdə Prezident cənab İlham Əliyev “Azərbaycanda kitabxanaların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında” Sərəncam imzalayaraq 2008-2013-cü illərdə Azərbaycanda kitabxanaların inkişafı, o cümlədən elektron kataloqun yaradılması ilə bağlı müvafiq göstərişlərini verib və bunun nəticəsi kimi “Dövlət Proqramı”nın icrasına başlanılıb. Proqram çərçivəsində Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların və elektron kitabxanaların yaradılması, milli irsin rəqəmsallaşdırılaraq global şəbəkədə təbliğ olunması, kitabxana-biblioqrafiya proseslərinin avtomatlaşdırılması və s. önəmli məsələlər öz əksini tapıb.

Sərəncamdan və Dövlət Proqramından irəli gələn məsələlər, qarşıya qoyulan vəzifələr- elektron kataloqların və elektron kitabxanaların yaradılması mexanizmi, metodları, texnologiyası-məhz kitabxanaçılar, kitabxanaçılıq üzrə mütəxəssislər tərəfindən müəyyənləşdirilməli, ən yaxın gələcəkdə Azərbaycan kitabxanalarında ənənəvi kataloq sistemi tamamilə elektronlaşdırılmalıdır.

Elektronlaşdırma prosesini həyata keçirmək üçün əvvəlki illərdə müxtəlif təcrübələr əldə olunsada, Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması prosesi elmi-nəzəri cəhətdən, tarixi nöqteyi-nəzərdən yetərinə araşdırılmayıb. Kitabxanalarda elektron kataloqların və elektron kitabxanaların yaradılması ilə bağlı vahid elmi araşdırmaların, fundamental tədqiqatların yoxluğu, nəticə etibarilə, ölkə kitabxanaları üzrə toplu elektron kataloqun, milli elektron verilənlər bazasının, milli Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sisteminin (MAKİS), AZMARC milli kommunikativ standartının hazırlanmasını, milli rəqəmsal kitabxanaların inkişafını əsaslı surətdə ləngidir.

Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixi, müasir problemləri və inkişaf perspektivləri haqqında bu elmi araşdırma müvafiq sahədəki boşluqları doldurmaq və kitabxanalarda ənənəvi kataloq sisteminin elektron kataloqlarla əvəzlənməsinin konsepsiyasını, inkişaf strategiyasını müəyyən etmək məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın əsas mənbəyi son 10 ildə Azərbaycan kitabxanalarının elektron kataloqlaşdırma sahəsində əldə etdiyi təcrübədir.

Kataloqlaşdırmada İKT-nin tətbiq tarixini, müasir problemlərini öyrənməyin mənbələri professor, tarix ü.e.d. A.Xələfovun “Azərbaycan kitabxana işinin tarixi”, “Kitabxanaların kompüterləşməsinin əsasları”, filologiya ü.e.d. A.Əliyeva-Kəngərlinin “Müasir Azərbaycan elminin informasiya təminatı və kitabxanalar”, M.Xəlilov və A.Qurbanovun “Kitabxana informatikası” adlı əsərləri, AMEA-nın müxbir üzvü, texnika ü.e.d. R.Əliquliyevin, pedaqogika ü.f.d. Ə.Rüstəmovun və digər İKT və kitabxana işi mütəxəssislərinin son 10 ildə nəşr etdirdiyi elmi məqalələr və nəşrlərdir.

Dissertasiyada BDU-nun Kitabxanaçılıq-İnformasiya fakültəsinin “Kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq, kitabşünaslıq”, “Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya”, eləcə də AMEA MEK-in “Elmi əsərlər” adlı ixtisaslaşmış jurnallarından istifadə olunub.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixini araşdırmaq, bu sahədəki cari vəziyyəti, kitabxanalarımızın hazırkı maddi-texniki durumunu öyrənmək, problemləri aşkarlamaq, elektron kataloqların inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək, prosesin sürətlənməsi üçün zəruri olan yenilikləri təklif etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın obyekti. Tədqiqatın obyekti Azərbaycan kitabxanalarının elektron kataloq sistemidir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixinin öyrənilməsi, müasir vəziyyətinin təhlili, inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodu. Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılmasının tarixi, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsində elmi-nəzəri ədəbiyyatın təhlili aparılıb, kitabxanaların müvafiq sahədəki işləri barədə müfəssəl məlumatlar toplanaraq təhlil edilib, nəticələr müqayisə olunub, ümumiləşdirilib, yaxın gələcəkdə kitabxanalarda tətbiq oluna biləcək texnologiyaların imkanları öyrənilib, təhlil metodu ilə kitabxanaların və kitabxanaçıların bu kimi innovasiyaların tətbiqinə hazırlıq səviyyəsi müəyyən edilib. Əldə olunan nəticələr kitabxanaşünaslıq tələbləri və normaları əsasında tədqiq edilib, ənənəvi kitabxanalarda elektron kataloqun yaradılması, hibrid kitabxanalarda isə inkişaf etdirilməsi üzrə təkliflər irəli sürülüb. Bu işlər üçün elmi-təsviri, statistik, müşahidə və müqayisəli-təhlil metodları əsas götürülüb

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixi əsaslı şəkildə araşdırılıb, iri kitabxanaların müvafiq sahədəki təcrübəsi öyrənilərək ümumiləşdirilib, elektron kataloqların yaradılması üçün yeni mexanizmlər və metodlar təklif olunub, prosesə çəkilən xərclərin və itirilən vaxtın azaldılması üçün səmərəli təkliflər irəli sürülüb.

Aparılan tədqiqat nəticəsində aşağıdakı elmi yeniliklər əldə olunub:

- Elmi-təsviri və müqayisəli-təhlil metodlarından istifadə etməklə Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixi və inkişaf mərhələləri öyrənilib;

- Azərbaycan kitabxanalarında istifadə olunan Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sistemlərinin (AKIS) qarşılıqlı inteqrasiya problemləri müəyyənləşdirilib və problemin həlli yolları göstərilib;

- Milli elektron kataloqların yaradılmasının linqvistik təminat məsələsi araşdırılıb, linqvistik problemlərin aradan qaldırılması üçün təkliflər verilib;

- Elektron kataloqun yaradılması və inkişafı üçün yeni və daha səmərəli metodlar təklif olunub (Nitqin tanınması sistemi ilə elektron kataloqun yaradılması; RFID texnologiyasının elektron kataloqla uzlaşdırılması, AZMARC-in yaradılması, səs vasitəsilə elektron kataloqun kor və görmə qabiliyyəti zəif olan oxuculara çatdırılması və s.);

Tədqiqatın nəzəri və təcrübə əhəmiyyəti. Tədqiqat işi Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması, inkişaf etdirilməsi, elektron kataloqlaşdırma və kitabxanaların avtomatlaşdırılması tarixini öyrənmək baxımından nəzəri və təcrübə əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın nəticələrindən növbədən və təyinatından asılı olmayaraq bütün kitabxanalarında, ali məktəblərin “Elektron kataloqların yaradılması”, “Kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması”, “Kitabxana informatikası”, “Kitabxanalarda İKT-nin tətbiqi” və “Elektron kitabxanaların yaradılması” adlı ümumi kurslarında istifadə etmək mümkündür.

İşin aprobasiyası. İş AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında yerinə yetirilib. Dissertasiya işinin əsas müddəaları 1 monoqrafiyada, elmi məcmuələrdə çap olunmuş 14 məqalə və məruzədə (yerli elmi jurnallarda 10, xarici elmi jurnallarda 4, o cümlədən təsir əmsalı 9.4 olan ISI jurnalında 1 məqalədə) əks olunub.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. 149 səhifəlik dissertasiya işi ixtisarlardan göstəricisi, giriş, üç fəsil, nəticə, 200 adda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 10 şəkil, 1 sxem və 1 cədvəl özündə əks etdirir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, nəzəri və metodiki əsası, elmi yeniliyi, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar şərh olunur.

Tədqiqat işinin **“Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixi”** adlanan birinci fəslı 3 bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə “Elektron kataloqların yaradılması sahəsində dünya təcrübəsi” adlanır. Burada elektron kataloqun (EK) yaradılması sahəsində dünya təcrübəsi araşdırılır, ilk elektron kataloqların, bibliografik informasiyanı maşınlaoxunan formatda (MARC) özündə cəmləyən maqnit lentlərin yaranma tarixi, işləmə mexanizmləri və s. əks etdirilir. Elektron kataloqlaşdırma sahəsində əldə olunan beynəlxalq təcrübələri mənimsəmədən, bilik və metodları öyrənib ümumiləşdirmədən milli kitabxana işi sahəsində e-kataloqlaşdırmanın mahiyyətini, problem və inkişaf tendensiyalarını anlamaq mümkün deyil.

Elektron kataloq adından da göründüyü kimi, ənənəvi kataloqun rəqəmsallaşdırılmış, genişləndirilmiş, müasirləşdirilmiş və təkmilləşdirilmiş texniki formasıdır və onun yaradılması kitabxanaçılıq sahəsində bilavasitə informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı olan çoxfunksiyalı və ağır zəhmət tələb edən proseslərdən biridir.

“Elektron kataloq” anlayışı ötən əsrin 60-cı illərindən müasir dövrümüzədək bir sıra terminlərlə ifadə olunub. Onu “maşınlaoxunan kataloq” (machine access readable catalogue-MARC), “kompüter kataloqu” (computer catalogue), “onlayn kataloq” (online public access catalog-OPAC), “e-kataloq” (e-catalogue) şəklində elmi ədəbiyyatda istifadə ediblər.

1966-cı ildə-ABŞ Konqres Kitabxanasının əməkdaşları ənənəvi kitabxana-bibliografiya proseslərini avtomatlaşdırmaqla elektron kataloqun ilk prototipini-maşınlaoxunan kataloq formatını (MARC) yaratmağa nail olublar. Maşınlaoxunan kataloqun yaradılmasında məqsəd oxuculara xidmət işinin keyfiyyətini yüksəltmək deyil, ənənəvi kataloqlarını daha təkmil formada (maqnit lentlərdə) mühafizə etmək idi.

1982-ci ildə Ohayo Universitetinin kitabxanası dünyada ilk dəfə oxuculara ənənəvi kataloq üzrə xidmət dayandırdı və bütövlükdə elektron kataloq vasitəsilə bibliografik xidmət sisteminə keçdi. Bu səbəbdəndir ki, mütəxəssislər EK-in yaradılması tarixini ötən əsrin 60-70-ci illərindən deyil, 1982-ci ildən hesablayırlar.

Son 10 ildə elektron kataloqlaşdırma kitabxanaçılıq sahəsində durmadan inkişaf edən yeganə prosesdir. Bu prosesin başlamasından ötən 50 illik

dövr ərzində əldə olunan nəticələr kitabxanaşünaslıq tarixində özünəməxsus yer tutur. Belə ki, məhz elektron kataloqların yaradılması informasiyanın akseoloji, sosial mahiyyətinin üfüqi (əhatəlilik mənasında) və şaquli (elmi-nəzəri dərinlik baxımından) genişlənməsinə səbəb olub.

EK oxucu üçün açıq istifadəli (yaşından, dilindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq), mütəmadi (zaman və məkanından asılı olmayaraq) yenilənəbilən və dəyişiləbilən olması ilə nümunəvi kitabxana xidməti vasitəsidir. EK həm də köçürüləbilən (müxtəlif informasiya daşıyıcılarına köçürülən), çoxstandartlı (müxtəlif bibliografik yazı standartlarına konvertə olunan), özü-özünü nüsxələyən (öz surətini avtomatik şəkildə yaradan), çoxmənbəli istinadlar sisteminə malik olan (relevant elektron bibliografik yazılara istinad edən) bir sistem kimi cəmiyyətin informasiya təminatında aparıcı rol oynayır.

EK-lərin yaradılması tarixini, problemlərini, mexanizm və metodlarını araşdıran alimlərin fikrincə, bu üstünlük özünü bir sıra məqamlarda büruzə verir ki, onları da aşağıdakı kimi ümumiləşdirib təsnifləşdirmək olar:

1. *Elektron kataloq ənənəvi kataloqdan daha funksionaldır.*

2. *EK daha geniş axtarış imkanlarına malikdir.*

3. *EK həm oxucu, həm də kitabxanalar üçün daha əlverişlidir.*

Buradan belə bir qənaət hasil edirik ki, öz imkanlarının genişliyi, polifunksionallığı, etibarlılığı ilə ənənəvi kataloq sistemini çox geridə qoymuş istənilən EK bütün hallarda, özündən əvvəlki sistemin məntiqi davamıdır.

Birinci fəslin ikinci bölməsi “Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması və inkişafı” adlanır.

Bu bölmə Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqlardan istifadə edilməsi, bibliografik yazıların elektronlaşdırılması və elektron kataloqun xarici informasiya ilə təmin olunması məsələlərinə həsr olunub.

Qeyd olunur ki, ümummillı lider Heydər Əliyev ölkəyə birinci dəfə rəhbərlik etdiyi dövrdə, ötən əsrin 70-80-ci illərində kitabxana işi sahəsinə çox diqqətlə yanaşılır, bu sahənin inkişafı üçün bütün lazımı tədbirləri görüldü. Həmin illərdə 2-ci və 3-cü nəsil EHM-lərin tətbiqi ilə respublika kitabxanalarında kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması, bibliografik yazıların maqnit lentlərə və maqnit disklərə köçürülməsi işinə başlanmışdı. Məhz həmin illərdə qazanılan təcrübələr müasir dövrdə Azərbaycan kitabxanalarında EK sisteminin yaradılması üçün ilkin baza rolunu oynayıb.

Azərbaycanda müasir EK-lərin prototiplərinin ilkin adı “bibliografik-sənədli avtomatlaşdırılmış informasiya-axtarış sistemi” olub. İlk dəfə olaraq

belə sistemlərin yaradılması, kitabxana-bibliografiya sahəsinin avtomatlaşdırılması, ənənəvi kataloqların maqnit lentlərə konvertasiya edilməsi işi AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası tərəfindən həyata keçirilib. Azərbaycan SSR EA Rəyasət Heyətinin 15 may 1973-cü il tarixli sərəncamı əsasında kitabxanada “Elmi-texniki informasiya” şöbəsi yaradılıb. Şöbə, həmin ildən bibliografik informasiya xidmətinin hərtərəfli inkişafını elmi-texniki işlərin istiqamətlərinə yönəltməklə, elmi işlərin kompleks proqramlarla təmin edilməsini, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının alim və mütəxəssislərinin, elmi kollektivlərin daim artan məlumat tələbatlarının öyrənilməsi və ödənilməsi işini xeyli təkmilləşdirib, Kibernetika İnstitutu və Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemləri ilə əlaqəli şəkildə “ASİOR-MODİS” Avtomatlaşdırılmış Kitabxana Sisteminin informasiya ilə tamamlanmasını yerinə yetirib.

1976-cı ildən etibarən Azərbaycan EA Mərkəzi Elmi Kitabxanası M.V.Keldiş ad. SSRİ EA Tədbiqi riyaziyyat institutunun “İnformasiya kooperativi”nin tamhüquqlu üzvü kimi Ümumittifaq səviyyəsində daha təkmil texniki vasitə hesab olunan “Məlumatın Seçilib Paylanması” (MSP) avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemini tətbiq etməyə başlayıb. 80-ci illərin sonunda EA MEK-in həmin sistem vasitəsilə hazırlanmış maqnit lentlərində 179 500-dən artıq bibliografik yazı mövcud olub.¹

Azərbaycan EA Mərkəzi Elmi Kitabxanasından sonra 70-80-ci illərdə Respublika Elmi Texniki Kitabxanası, Respublika Elmi Pedaqoji Kitabxanası, Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Elmi Kitabxanası, Respublika Uşaq Kitabxanası və Respublika Gənclər Kitabxanasında avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin qurulması və bibliografik yazıların elektron kataloqlardan maqnit lentlərə köçürülməsi işi həyata keçirilib.

80-ci illərin əvvəllərindən etibarən kitabxanalarda ənənəvi proseslərin avtomatlaşdırılması sahəsində durğunluq dövrü başlandı. O dövrdə respublikaya rəhbərlik edən Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1982-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə irəli çəkilməsindən sonra, bir çox sahələr kimi, kitabxana işi sahəsi də tənəzzülə uğradı.²

Bu vəziyyət 90-cı illərin əvvəllərinə, Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsinədək davam etdi. 1993-cü ildə xalqın iradəsilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev kitabxanaların inkişafına xüsusi diqqət ayırmaqla sahəni yenidən dirçəltdi, 1998-ci ildə “Kitabxana işi haqqında” Qanun qəbul olundu. Beləliklə, 90-cı illərin sonlarından etibarən

Azərbaycan kitabxanalarında müasir formada elektron kataloqların yaradılması işi başlandı və bir çox iri kitabxanalarda oxuculara xidmətin səviyyə və keyfiyyəti yüksəldi.

Müvafiq bölmədə iri Azərbaycan kitabxanalarının elektron kataloqlaşdırma sahəsində son 10 ildə qazandığı təcrübəyə nəzər salınır, bir sıra problemlər və onların həlli yolları göstərilir, kitabxanalarda bibliografik yazıların elektronlaşdırılması və elektron kataloqun xarici informasiya ilə təmin olunması vəziyyəti araşdırılır.

Dünya və Azərbaycan kitabxanalarının elektron kataloq sistemlərini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, indiyə qədər kitabxanalar ən yaxşı halda ümumi bibliografik yazı massivinin yalnız 10%-ni elektronlaşdırmağa müvəffəq olublar. Bu isə XXI əsrdə informasiya axınının hədsiz dərəcədə güclənməsi, informasiya kanallarının genişlənməsi, sənəd-məlumat kütləsinin artması ilə izah olunur. Prosesi ləngidən digər səbəblərdən biri isə son 50 ildə elektron kataloqa məlumatların daxilətmə mexanizmlərinin dəyişməməsidir. Başqa sözlə, illər əvvəl elektron kataloqun bibliografik yazı təminatı necə həyata keçirilirdisə, bugün də həmin formada yerinə yetirilir.

Müasir kitabxanaçılar da ilk elektron kataloqun yaradıcıları kimi məlumatı elektron kataloqa klassik üsulla- kompüter klaviaturasının köməyi ilə daxil edirlər. 60-cı illərdə olduğu kimi, indi də bir kitabın təsvirinin elektronlaşdırılmasına orta hesabla 5-12 dəqiqə vaxt sərf olunur. Demək, bu illər ərzində informasiya texnologiyaları, o cümlədən kompüterlər inkişaf etdiyi halda, insan əməyinin koeffisienti dəyişməz olaraq qalıb: müasir dövrün kitabxanaçısı 60-cı illərin kitabxanaçılarını məlumatı klaviatura vasitəsilə daxilətmə prosesində qabaqlaya bilməyib.

Tədqiqat işində müəyyən olunur ki, ənənəvi kataloqun elektronlaşdırılması prosesində 3 əsas substansiya mövcuddur: obyekt, intellekt və süni intellekt. Obyekt dedikdə, biz bibliografik yazını nəzərdə tuturuq. İntellekt dedikdə, obyektə çeşidləyən və emal prosesinə hazırlayan insanın zehni əməyinin nəticəsi başa düşülməlidir. Süni intellekt isə intellekt tərəfindən təqdim olunan obyektə riyazi, məntiqi, rəşional cəhətdən işləyib hazırlayan program təminatıdır.

İnsan amili elektronlaşdırma prosesini nə qədər intellektuallaşıdırsa da bibliografik yazıların klaviatura vasitəsilə kompüter yaddaşına daxil edilməsi zamanı səhvlərdən yayınmaq mümkün olmur.

¹ Hüseynova F. AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında bibliografiya fəaliyyətinin təşəkkülü və inkişafı tarixindən // AMEA MEK-in Elmi əsərləri, 2005. № 6, s. 40-68.

² Xələfov A.A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi. Bakı: Azərneşr, 2006, 312 s.

Belə səhvlər haqqında kifayət qədər məlumat vardır^{3,4,5}. Ümumi fikir isə ondan ibarətdir ki, kataloqlaşdırma zamanı yaranan səhvlər:

- 1) *kataloqlaşdırma qaydalarına əməl olunmaması*;
- 2) *AKİS-də texniki problemlərin yaranması*;
- 3) *yazıda struktural dəyişikliklərin baş verməsi (bir və ya bir neçə sözün, abzasın pozulması, yerdəyişməsi)*;
- 4) *punktuasianın (durğu işarələrinin qoyulması üsulu) pozulması*;
- 5) *simvolların yerləşdirilməsi, dəyişdirilməsi, silinməsi zamanı problemlərin yaranması ilə sıx əlaqədardır*.

Tədqiqat işində təsbit olunur ki, EK-in biblioqrafik yazılarla təminatı zamanı buraxılan səhvlər şərti olaraq 3 qrupa bölünür: EK üzrə axtarışın nəticəsinə təsir edən, qismən təsir edən və təsir etməyən xətalər. Birinci qrupa 5-ci bənddəki xəta aiddir. İkinci qrupa 1-3-cü bəndlərdəki yanlışlıqlar daxil edilir.

Ən nəhayət, üçüncü qrup xətalər 4-cü bənddəki problemlərdən yaranır⁶.

Azərbaycan kitabxanalarında biblioqrafik yazıların elektronlaşdırılması zamanı meydana gələn xətaləri aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı prosedurlardan istifadəni daha məqsəduyğun hesab etmişik:

- kataloqçu (kitabxanaçı) yazıları EK-yə (səhv) köçürərkən düzgün seçimi təqdim edən və avtomatik olaraq açılan interfeyslə təmin edilməlidir;
- 3-cü və 5-ci bənddəki səhvləri aradan qaldırmaq üçün kataloqçu nüfuz fayllarının yaradılması işinə əvvəlcədən diqqətlə yanaşmalıdır. Çünki nüfuz faylları düzgün yaradılsa elektron biblioqrafik yazıların daxil edilməsi zamanı müvafiq məlumatı (məsələn, müəllifin adını və ya qələmə aldığı əsərin sərlövhəsini və s.) birbaşa həmin fayldan seçmək mümkündür;
- kataloqçu kitabxananın istiqamətinə müvafiq olaraq “Ballard siyahısı”na (tipik xətalər siyahısı) malik olmalıdır.

Son dövrlərdə elektron kataloqun xarici informasiya təminatı məsələsi də xeyli aktuallaşıb. EK-in xarici informasiya ilə təmin olunması dedikdə, digər mənbələrdən elektron biblioqrafik təsvirlərin idxal edilməsi prosesi başa düşülür. Bu proses ənənəvi kitabxanalararası abonementi (KAA) xatırladır. KAA vasitəsilə kitabxana oxucunu informasiya ilə daha əhatəli

şəkildə təmin etmək imkanı qazanır: belə ki, oxucunun müraciət etdiyi kitabxanada ona lazım olan ədəbiyyat yoxdursa, həmin kitabxana KAA vasitəsilə digər kitabxanadan lazımi ədəbiyyatı sifariş etməklə oxucu sorğusunu tamamlayır. Elektron kataloqun əlavə biblioqrafik yazılarla təmin olunması da məlumat üzrə tələb-təklifin spektrini genişləndirir.

Dünya kitabxanaları bu ehtiyacı təmin etmək üçün qarşılıqlı mübadilə üsuluna üstünlük verməyərək daha çox beynəlxalq elektron biblioqrafik yazı massivlərindən istifadə edirlər.

Birinci fəslin “Milli elektron kataloqların linqvistik təminatı və interpretasiyası” adlanan 3-cü bölməsində süni intellekt vasitəsilə elektron kataloqun linqvistik təminatından bəhs olunur, informasiya mühitində “elektron kataloq” paradigmasının mümkün şərhı verilir.

Elektron kataloqun linqvistik təminatı dedikdə, sistemə daxil ediləcək informasiyanın işlənilib hazırlanmasını, mühafizəsini, istifadəyə verilməsini, axtarışını və s. təmin edən vasitə və metodlar kompleksi nəzərdə tutulur. EK-in başlıca vəzifəsi istifadəçinin informasiya ilə işləməsinə (axtarış, müqayisəli seçim və s.) maksimum şərait yaratmaqdır. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün EK sistemi inkişaf etdirilmiş, güclü linqvistik təminatla (LT) malik olmalıdır.

Linqvistik təminat EK-in yaradılması işinin ən problemli və çətin proseslərdən biridir. LT informasiya-axtarış dilinin (İAD), normativ-soraq bazasının, informasiya strategiyası və təlimat xarakterli metodik sənədlərin məcmusundan ibarətdir⁷. Tədqiqat işində qeyd olunur ki, ənənəvi kitabxanalarda informasiyanın toplanmasının və realizə edilməsinin linqvistik təminatı yeni məsələ deyil.

Elektron kataloq “sistemli kataloq” və ya “əlifba kataloqu” kimi bölgülərə ayrılır. O, həm sistemli, həm də əlifba kataloqunun funksiyalarını vəhdətdə yerinə yetirir. Ənənəvi kitabxanalarda qəzet və jurnal məqalələrinə istinad sistemini təşkil edən kartotekalar da elektron kataloqda ayrıca komponent deyil. Oxucu EK-də istənilən parametr (dil, mövzu, sərlövhə, müəllif, nəşriyyat, nəşr ili və s) və istiqamət (jurnal, qəzet, kitab) üzrə axtarış apara bilir. Məhz buna görə, EK kitabxana işi sahəsində bugünə qədər məlum olan xidmət sistemlərinin ən universalıdır. Bir daha qeyd etməliyik ki, bu universallığı yaradan amillərdən ən vacibi linqvistik təminat sisteminin düzgün qurulmasıdır.

³ Aissing A. L. Computer-oriented bibliographic control for Cyrillic documents with or without script conversion // Information technology and library, 1992, Vol. 11, № 4, pp. 340-344.

⁴ Ballard T. Spelling and typographical errors in library databases: One library system for rooting out spelling error // Computer in library, 1992, Vol. 12, № 6, pp. 14-19.

⁵ Humphrey S.M. Automatic indexing of documents from journal descriptors: A prelim. investigation // Journal of the American Society for Information Science, 1999, Vol. 50, № 8, pp. 661-674.

⁶ Вершинин М.И. Электронный каталог: проблемы и решения. СПб.: Профессия, 2007, 232 с.

⁷ Смагина Н.Н. Лингвистическое обеспечение электронного каталога / Вузовские библиотеки Алтайского края: Сборник. Вып.3. Барнаул: 2003, с. 32-40.

EK-in linqvistik təminatı məsələsinin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri də informasiyanın avtomatlaşdırılmış formada işlənməsidir. Deskriptor informasiya-axtarış dili, informasiyanı məhz bu formada axtarmağı və istifadəçiyə təqdim etməyi nəzərdə tutur. Sistem istifadəçiyə informasiyanı təqdim etməzdən öncə onu avtomatik şəkildə işləyib hazırlayır. Saniyələr ərzində baş verən və istifadəçinin xəbərsiz olduğu bu proses əslində çox qəliz kibernetik əməliyyatların nəticəsidir. Bir neçə saniyə ərzində sistem daxil olan sorğu üzrə bütün statistik, lüğəvi, morfoloji, sintaktik və supersintaktik imkanlarını işə salır, nəticəni hasil edərək tələbatçıya çatdırır. Nəticəsi bu cür olan əməliyyatın mahiyyətinə nəzər yetirək: EK sisteminin intellektuallaşdırılması, ilk növbədə onu yaratmaq üçün tətbiq edilən Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sisteminin hazırlanma üsulundan asılıdır.

Azərbaycan kitabxanalarında yaradılan EK-in linqvistik təminatındakı ən böyük problemlərdən biri dillə bağlıdır. Kitabxanalarda istifadə olunan AKİS-lərin interfeysi və daxili yoxlama, tənzimləmə aparatı bütönlükdə əcnəbi (rus və ingilis) dillər üzərində qurulub. Belə olan halda, Azərbaycan dilində olan mətnlərin, sözlərin linqvistik təhlilində-morfoloji və sintaktik analizində problemlər qaçılmazdır. Daxil edilən mətnlərin səhəhliyinin ayrı-ayrı mətn redaktorlarında avtomatlaşdırılmış şəkildə yoxlanılması, optik tanınma sistemlərinin köməyi ilə həmin mətnlərin yaddaş qurğularına daxil edilməsi, elektron lüğətlərdən istifadə, mətnlərin bir dildən digərinə tərcüməsinin avtomatlaşdırılması müasir dövrün reallıqları olsa da dilimizin bu prosedurların obyektinə çevrilə bilməməsi başlıca problem olaraq qalır. Bu problemdən çıxış yolu kimi MAKİS-in yaradılmasını və AKİS-lərin lokallaşdırılmasını təklif etmişik. Müasir elektron kataloq sistemlərinin linqvistik təminatı isə iltisacı dillərdə olan mətnlərin təhlil olunması, müqayisəli şəkildə təqdimi baxımından hələ də natamam olaraq qalır.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilinin leksik və morfoloji analiz modelləri, ayrı-ayrı alqoritm və metodlar, həmçinin bu dilin fonetik, sintaktik, semantik bölmələrinə uyğun formal modellər müəyyən dərəcədə tərcümə sistemləri, elektron lüğətlər, mətnlərin düzgünlüyünün yoxlanılması, dil öyrədən sistemlər, mətnlərin optik tanınması sistemlərinə uğurla tətbiq edilib⁸. Bu faktlar ümid verir ki, gələcəkdə həmin modellər kitabxanalarda tətbiq edilən AKİS-lərə və ya yaradılacaq milli AKİS-ə inteqrasiya olunacaq.

⁸ Məmmədova M., Əmirov Z. Azərbaycan dili və informasiya cəmiyyəti: problemlər və həllər. "Rəbətə dünyası" qəz., 2006, № 24.

Milli elektron kataloq sisteminin linqvistik təminatı baxımından Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycanda dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" Sərəncamı böyük əhəmiyyətə malikdir. Sərəncamda qeyd edilir ki, Azərbaycan dilində internet resurslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin yoxluğu narahatlıq doğurur. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, tezliklə anadilli proqram təminatı məhsullarının sayı artacaq və EK-in linqvistik təminatı yaxşılaşdırılacaq.

Nəzərə almalıyıq ki, EK və yaxud elektron informasiya bazaları heç də həmişə ənənəvi fond üzərində qurulmur. EK-in metainformasiya sistemi olması onu deməyə əsas verir ki, kataloqun bu növü bəzən, ümumiyyətlə ənənəvi fonda istinad etmir. O, İnternetdə toplanmış mənbələr barədə, yalnız elektron forması olan (ənənəvi kağız analoqu olmayan) elektron nəşrlər haqqında da məlumatı əks etdirir. Beləliklə, EK yalnız ənənəvi kataloqun elektronlaşdırılmış forması olmayıb, daha geniş spektri əhatə edir, bütöv, çoxçeşidli informasiya massivləri haqqında müfəssəl informasiya verməklə metainformasiya sistemində çevrilir.

Tədqiqat işinin "**Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqun yaradılması üçün istifadə olunan kommunikativ formatların və AKİS-lərin təşəkkül tarixi və müasir vəziyyəti**" adlanan ikinci fəslə 3 bölmədən ibarət olmaqla kommunikativ formatların yaradılması və müasir vəziyyətinə (MARC, UNIMARC, USMARC, RUSMARC və digər formatlar üzrə), AZMARC Milli bibliografik yazı formatının yaradılmasının tarixi zərurliyinin əsaslandırılmasına, Azərbaycan kitabxanalarında istifadə olunan AKİS-lərin ("İRBİS-64" və "VTLS"-in nümunəsində) mövcud imkan və problemlərinin müəyyən edilməsi həsr olunub. İkinci fəslin birinci bölməsi "Kommunikativ formatların yaradılması və müasir vəziyyəti" adlanır.

Bu bölmədə qeyd olunur ki, bibliografik yazıların rəqəmli formata keçirilməsi, elektronlaşdırılması üçün beynəlxalq standartlar, ölçü vahidləri, formatlar mövcuddur. Həmin formatlar bibliografik yazı ilə avtomatlaşdırılmış sistem arasında əlaqənin, kommunikasiyanın yaradılması üçün əsas vasitə hesab olunur. Məhz bu cür kommunikativ təsvir formatları vasitəsilə bibliografik yazı elektron kataloqa çevrilir. Həmin formatların əsasını isə MARC formatı təşkil edir.

Şübhəsiz ki, ənənəvi kataloqdakı informasiyanın kompüterin yaddaşına köçürülməsi prosesi qaydasız şəkildə həyata keçirilə bilməz. Bu informasiyanı "hesablamaq" və qaydalara uyğun şəkildə təfsir etmək (interpretasiya mexanizmi) üçün kompüterlər, avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri verilənlərin (məlumatların) xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək imkanı

na malik olmalıdır. Belə qəliz işin öhdəsindən gəlmək üçün ABŞ-ın Konqres Kitabxanasının əməkdaşları, hələ 1965-1966-cı illərdə "MARC I" adlı layihənin icrasına başlamışdılar⁹. Layihənin əsas məqsədi bibliografik təsvirləri maşınlaoxunan formaya salmaq idi. O zaman sözügedən layihəyə ABŞ və Kanadadan 16 kitabxana qoşulmuşdu. Analoji işlər Böyük Britaniyada da aparılırdı. O illərdə Böyük Britaniyanın Milli Bibliografiya Şurası hər il nəşr etdiyi milli bibliografiyanı maşınlaoxunan formata çevirmək məqsədilə "BNB MARC" adlı kommunikatív format yaratmışdı.

Azərbaycan kitabxanalarının bir çoxunda istifadə olunan Rusiyanın "İRBİS-64" AKİS-i həm RUSMARC, həm də UNIMARC formatını dəstəkləmək imkanına malikdir. Lakin bütün hallarda milli bibliografiyanın dünya informasiya məkanına tam inteqrasiyası mümkün deyildir. Çünki heç bir çevirmə mexanizmi bibliografik təsvirin bütün xüsusiyyətlərini UNIMARC-a və ya əksinə, konvertasiya edə bilmir. Konvertasiya zamanı yalnız ən vacib atributlar bir sistemdən digərinə keçir. Məsələn, AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası ilə Paris Milli Kitabxanası bibliografik yazıların mübadiləsinə həyata keçirərkən məlum olur ki, AMEA MEK "İRBİS-64" AKİS vasitəsilə elektron kataloqunu birbaşa deyil, dolayı yolla beynəlxalq qaydalara uyğunlaşdırır. Başqa sözlə, kitabxana elektron kataloqunu RUSMARC formatından UNIMARC standartlarına çevirir. Fransa kitabxanası isə bibliografik təsvir zamanı özünün milli formatından-INTERMARC-dan istifadə edir və lazım gəldikdə həmin yazıları UNIMARC-da təqdim edir. Buradan belə nəticə çıxır ki, həmin kitabxanalar mübadiləni bilavasitə deyil, bilvasitə həyata keçirirlər. Çünki hər iki kitabxana elektron kataloqunu UNIMARC-a konvertasiya edərkən vasitəçidən istifadə edir və nəticədə informasiya itkisi ilə üzləşir. Bu həm də o deməkdir ki, kitabxanalar arasında bibliografik yazı mübadiləsi bütün göstəricilər üzrə tam olmayacaq.

Fəslin ikinci bölməsində AZMARC milli kommunikatív formatının yaradılmasının tarixi zəruriliyi əsaslandırılır, formatın yaradılması üçün bir sıra təkliflər verilir.

Burada qeyd olunur ki, milli kitabxanaçılığın qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biri də bibliografik yazıları elektronlaşdırmaq üçün milli kommunikatív formatın yaradılmasıdır. Bu vəzifə qloballaşma və informasiyalaşma meqatendensiyaları fonunda tarixi bir zərurət kimi meydana gəlir. ABŞ-da USMARC, Türkiyədə TurkMARC olduğu kimi, Azərbaycanda da Milli AZMARC kommunikatív formatının yaradılmasının tarixi zəruriliyini

əsaslandırmaq üçün ilk növbədə başqa milli formatların yaradılma prinsipləri ilə yaxından tanış olmaq lazımdır. Artıq dünyanın 50 ölkəsində bibliografik yazıları elektronlaşdırmaq üçün milli formatlar, qəliblər mövcuddur. Hər bir ölkə milli kitabxanaçılığını inkişaf etdirmək, milli bibliografiyasını beynəlxalq informasiya mühitinə çıxarmaq üçün öz kommunikatív formatını yaradır.

Azərbaycanda UNIMARC əsasında milli kommunikatív formatın yaradılması ideyası 90-cı illərin sonlarında təşəkkül tapıb. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən professor A.Xələfov milli kommunikatív formatın yaradılması ilə bağlı təşəbbüslərlə çıxış edib. 2001-ci ildə alimin rəhbərlik etdiyi "Kitabxanaların kompüterləşdirilməsi" Elmi-texniki laboratoriyasında AZMARC formatının yaradılması sahəsində ilkin işlərə başlanılıb.

Fəslin üçüncü bölməsi Azərbaycan kitabxanalarında istifadə olunan AKİS-lərin mövcud imkanlarına və problemlərə həsr olunub. Bu bölmədə vurğulanır ki, Azərbaycan kitabxanalarında tətbiq olunan "İRBİS-64" və "VTLS" sistemləri elektron kataloqun yaradılması, redaktəsi, mühafizəsi, axtarışı, nümayişi, çoxaldılması prinsiplərinə əməl edir, oxucu sorğularını həm lokal (kitabxanadaxili), həm də İnternet üzərindən təmin etməyə imkan verir.

"VTLS" və "İRBİS-64" AKİS-ləri arasında oxşar cəhətlər olduğu kimi, fərqli cəhətlər də az deyil. Əsas fərqləndirici xüsusiyyət odur ki, "VTLS"-in yaradıcılarından fərqli olaraq "İRBİS-64"-ün yaradıcıları sistemin texniki təminatını daha qəliz üsullarla həyata keçirir, proqramın "tələbkarlığını" hədsiz dərəcədə artırır. Bu da səbəbsiz deyil: belə ki, Rusiya Kitab Palatasının qəbul etdiyi ГОСТ 7.1.2003 bibliografik yazı və bibliografik təsvir standartının qəlizliyi "İRBİS-64" vasitəsilə elektron kataloqun yaradılmasına da sirayət edib. Məhz buna görə "İRBİS-64"-də elektron kataloq elə yaradılır ki, onun görüntüsü ənənəvi kataloqdan fərqlənir. "İRBİS-64" elə standart və tələblərlə təchiz olunub ki, kitabxanaçı istər-istəməz sanki yenidən ənənəvi kataloq hazırlamalı olur. "VTLS"-də isə elektron kataloqun yekun görüntüsünə o qədər də əhəmiyyət verilmir. Çünki bu sistemin yaradıcıları elektron kataloqu ənənəvi kataloq şəklində görmək istəmir və ya buna lüzum görmür. Onlara görə vacib olan, elektron kataloqun görüntüsü deyil, funksionallığıdır. "İRBİS-64"-dən fərqli olaraq "VTLS"-də elektron kataloqu ənənəvi kataloq halında çap etmək modulu ümumiyyətlə mövcud deyil. Bunun əksinə olaraq, Rusiyada "İRBİS-64"-ü yarananlar, elektron yazıları yenidən ənənəvi kataloq şəklində çap etmək imkanlarını hər yeni versiyada daha da təkmilləşdirirlər. Bunu "İRBİS"-in yeni nəslə olan "İRBİS-128"-də görmək mümkündür.

⁹ Aikin J. History of the Library of Congress // Libraries the Cultural Record 2010, Vol. 45, Iss.1, pp. 5-24.

Bundan başqa, “İRBİS-64”-də mövcud olan “Kitab təminatı” adlı işçi yeri də “VTLS”-də mövcud deyil. Bu işçi yerinin əsas funksiyası tələbələr, alimlər üçün sahəvi ədəbiyyatın elektron kataloqunu təqdim etməkdir. “İRBİS-64”-lə işləyən kitabxanaçı elektron kataloqun içərisindən müxtəlif sahələr üzrə istiqamətverici ədəbiyyatı, materialları seçərək altsistem şəklində toplayır. Beləliklə, tələbə və ya alim öz ixtisası üzrə ədəbiyyatı ümumun içərisində deyil, xüsusi bölmədə axtarır. “VTLS” sistemində oxuculara belə bir imkan verilmir. Çünki Qərb təfəkkürünə görə tələbə və ya alim lazımı ədəbiyyatı müstəqil şəkildə müəyyən etməlidir. Ona hər hansı bir istiqamət verməyə, imkanlarını çərçivəyə salmağa ehtiyac yoxdur.

Tədqiqatdan əldə etdiyimiz qənaət belədir ki, Milli Kitabxanada istifadə olunan “VTLS” AKİS-i Qərb kitabxanaçılıq təfəkkürünün, yanaşmalarının, standartlarının mənimsənilməsi baxımından daha əlverişlidir. Digər kitabxanalarda istifadə olunan “İRBİS-64” AKİS-i isə illər boyu bəhrələndiyimiz kataloqlaşdırma proseslərinin avtomatlaşdırılmış təəcəssümüdür. Bütün hallarda, hər iki sistem Azərbaycan kitabxanaları üçün nəzərdə tutulmadığından, milli Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sisteminə ehtiyac vardır.

Tədqiqat işinin 3 fəslı “**Müasir kitabxanalarımızda elektron kataloqların inkişaf perspektivləri**” adlanır. Digər iki fəsil kimi bu fəsil də 3 bölmədən ibarətdir. Fəslin “Elektron kataloqlu kitabxanalar İnformasiya cəmiyyəti şəraitində” adlı birinci bölməsində elektron kataloqlu kitabxanaların İnformasiya cəmiyyəti (İC) şəraitində necə fəaliyyət göstərməsi, informasiya cəmiyyəti ilə hibrid kitabxanaların qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilir, biliklər iqtisadiyyatının formalaşmasında kitabxanaların rolu açıqlanır, elektron kataloqun inkişaf perspektivləri müəyyən olunur, bir sıra təkmilləşdirici təkliflər irəli sürülür.

Elektron kataloq sisteminə malik kitabxanalar İnformasiya cəmiyyətinin inkişafı baxımından ona görə əhəmiyyətli dirlər ki:

- Belə kitabxanalar informasiyanı davamlı şəkildə (hər gün, hər saat) təqdim edə bilər;
- İnformasiya təminatını İKT-nin tətbiqi vasitəsilə həyata keçirir;
- İnformasiyanın çoxistifadəliliyini təmin edir;
- İnformasiyanın etibarlılığına zəmanət verir (İnternetdə toplanmış əksər informasiya massivlərindən fərqli olaraq);
- Qloballaşmanın və informasiyalaşdırmanın tələblərinə cavab verir;
- Milli özünəməxsusluğu mühafizə etməklə yanaşı, mədəni yeknəsəkliyi aradan qaldırır.

EK-ə sahib olan Azərbaycan kitabxanaları İnformasiya cəmiyyətinin tamhüquqlu üzvü kimi çıxış edir və istənilən bütün hallarda İC kitabxanalarının potensialından yararlanmaq məcburiyyətindədir. Çünki futuroloqların XXI əsrdə ənənəvi kitabxanaların elektron kitabxanalarla əvəzlənəcəyi ilə bağlı proqnozları özünü doğrultmur və elektron kitabxanaşünaslıq məhz klassik kitabxanaşünaslığın tərkibində inkişaf edərək İnformasiya cəmiyyətinə vəsiqə qazanır.

Fəslin “Elektron kataloq elektron kitabxanalara əsas əlyetərlik vasitəsi kimi” adlanan ikinci bölməsində elektron kataloqla elektron kitabxananın qarşılıqlı əlaqələri öyrənilir, elektron kitabxananın funksionallığının artırılması üçün bir sıra təkliflər verilir.

Bölmədə göstərilir ki, ənənəvi kitabxanada bibliografik təsvir olmadan fondlara tematik baxış mümkün olmadığı kimi, elektron kitabxanada da elektron kataloq olmadan informasiyanı çeşidləmək, oxucuya düzgün şəkildə çatdırmaq mümkün deyil. Azərbaycan kitabxanalarında istifadə olunan “İRBİS-64” və “VTLS” AKİS-ləri elektron kataloq yaratmaqla bərabər, elektron kitabxanaların da yaradılmasına imkan verir və kitabxanalar bu imkanlar sayəsində elektron kitabxanalarını yaradırlar.

Elektron kitabxanalar müstəqil informasiya sistemi olduqlarından onların müstəqil axtarış mexanizmləri də olur. Yəni oxucu elektron kitabxanaya daxil olaraq, ümumi axtarış apara və informasiya əldə edə bilər. Elektron kitabxanadan bəhrələnmənin 2 üsulu var: məlumatın bilavasitə axtarışı və elektron kataloq vasitəsilə axtarışı. Müvafiq bölmədə birinci üsuldən istifadənin əlverişli olmadığı təsbit olunur. İsbatlanır ki, elektron kataloqu olmayan elektron kitabxanada axtarış relevant və dolğun nəticə verə bilməz. Oxucu sorğularının tam təmin olunması üçün elektron kataloq elektron kitabxanaya başlıca müraciət vasitəsi olmalıdır.

Üçüncü fəslin sonuncu bölməsi “Elektron kataloq sistemlərinin inkişaf perspektivləri: yeniliklər və təkliflər” adlanır və bu bölmədə elektron kataloqun gələcək perspektivləri müəyyənləşdirilir, əsas elmi yeniliklər və təkliflər irəli sürülür.

Müvafiq bölmədə Azərbaycan kitabxanalarında yaradılan elektron kataloq sistemlərinin yaxın 5 il ərzində inkişafı üzrə təkliflər verilir:

1. *Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqu inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə Milli Avtomatlaşdırılmış Kitabxana-İnformasiya Sistemi (MAKİS) yaradılmalıdır;*

2. *Kitabxanalardakı elektron kataloq sistemi RFID (radiotezliklə identifikasiya) texnologiyaları ilə uzlaşdırılmalıdır;*

3. Veb kataloq sistemi genişləndirilməli, Respublika kitabxanaları üzrə vahid, toplu elektron kataloq sistemi istifadəçilərin ixtiyarına verilməlidir;

4. Veb kataloq sistemi elektron sənədlərin göndərilməsi mexanizmi ilə təchiz edilməlidir;

5. Elektron kataloqa əlyətərliyin səviyyəsini yüksəltmək üçün 3G və Web 3.0 texnologiyalarından istifadə olunmalıdır;

6. Elektron kataloq sisteminin təhlükəsizlik məsələləri həll olunmalı, kibertəhlükəyə qarşı önləyici tədbirlər görülməlidir;

7. Nitqin tanınması sistemi ilə elektron kataloqun yaradılması işi uzlaşdırılmalıdır;

8. Mətnin nitqə çevrilməsi üsulu ilə kor və görmə qabiliyyəti zəif olan oxucuların elektron kataloqa əlyətərliyi təmin olunmalıdır.

Dissertasiya işi aparılmış elmi tədqiqatdan əldə edilmiş faktların ətraflı təsviri verilmiş geniş **nəticə** ilə yekunlaşır.

Mövzu ilə bağlı aşağıdakı monoqrafiya, məqalə və tezislər çap edilmişdir:

1. Cəfərov C.A. Azərbaycan kitabxanalarında biblioqrafik yazıların elektronlaşdırılması // AMEA-nın Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası). 2009, № 1-2, s. 179-187. (f.e.d. Aybəniz Əliyeva-Kəngərli ilə birlikdə)
2. Cəfərov C.A. Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların inkişaf perspektivləri // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2011, №2 (4), s. 50-60.
3. Cəfərov C.A. Azərbaycan kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixi // Dirçəliş XXI əsr, 2009, № 135-136 (İyun-iyul), s. 374-379.
4. Cəfərov C.A. AZMARC-milli kommunikativ formatının yaradılmasının tarixi zəruriliyi // AMEA-nın Məruzələri, 2009, LXV cild, № 6, s. 173-179.
5. Cəfərov C.A. Biliklər iqtisadiyyatı dövründə müasir tipli kitabxanaların elektron kataloqu: milli model // AMEA MEK-in Elmi əsərləri, 2010, № 11, s. 47-54.
6. Cəfərov C.A. Dünya kitabxanalarında elektron kataloqların yaradılması tarixindən // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2009, № 12, s. 210-217.

7. Cəfərov C.A. Kitabxana informasiya cəmiyyətinin əsas infrastruktur elementidir. // AMEA MEK-in Elmi əsərləri, 2006, № 7, s. 101-107. (f.e.d. Aybəniz Əliyeva-Kəngərli ilə birlikdə)
8. Cəfərov C.A. Kitabxana-informasiya xidmətində elektron kataloq (Monoqrafiya). Bakı: Proqres, 2012, 224 s.
9. Cəfərov C.A. İnformasiya cəmiyyətində kitabxanaların rolu / AMEA aspirantlarının elmi konfransının materialları. Məcmuə, II hissə. Bakı: Elm, 2006, s. 266-268.
10. Cəfərov C.A. Müstəqillik illərində AMEA MEK və digər iri kitabxanalarımızın e-kataloqlaşdırma fəaliyyəti// AMEA MEK-in Elmi əsərləri, 2012, №12, s. 26-36.
11. Джафаров Дж.А. Автоматизированные технологии в библиотеках Азербайджана // Научные и технические библиотеки, 2009, № 11, с. 25-28.
12. Jafarov J.A. E-catalogue of the Central Scientific Library of Azerbaijan National Academy of Sciences: Metadata of the future // Asian Journal of Social Sciences and Humanities-LLI Japan, 2012, Vol.1, No. 4, pp. 85-88.
13. Jafarov J.A. Next-generation catalogues and automated library-information systems in Azerbaijani libraries// Energy Education Science and Technology Part B: Social and Educational Studies (ISI Thomson, Impact Factor-9.4) 2012, Vol. 4. No. 4, pp. 2457-2462.
14. Jafarov J.A. L'attuale situazione dei processi di automazione e-catalogazione nelle biblioteche in Azerbaijan // Bibliotime, 2012, Vol. 15, Iss. 1-2 (Marzo-Luglio), pp. 75-84. (Prof. A.A. Xələfov və f.e.d. A. Əliyeva-Kəngərli ilə birlikdə).
15. Jafarov J.A. Azerbaijani libraries in the digital age: future prospects and concerns // International Journal of Academic Research (Azerbaijan), Part B. 2012, Vol. 4, No. 4, pp. 83-85. DOI: 10.7813/2075-4124.2012/4-4/B.12

Джафаров Джавид Агалар оглы

**СОЗДАНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ КАТАЛОГОВ В БИБЛИОТЕКАХ
АЗЕРБАЙДЖАНА (ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ
И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ)**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена исследованию и изучению истории, современного состояния и перспектив развития электронных каталогов в библиотеках Азербайджана. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и библиографии.

Во введении обосновывается актуальность темы, раскрывается новизна, указываются цели и задачи, теоретическое и практическое значение, методы исследования, основные положения, выдвигаемые на защиту.

В первой главе диссертации под названием «История создания электронных каталогов в библиотеках Азербайджана» изучается история развития машиночитаемых и электронных каталогов за рубежом и в Азербайджанских библиотеках с 60-х годов до 2011 года. В главе исследуется технология и методология создания библиографических записей с помощью разных Автоматизированных Библиотечно-Информационных Систем (АБИС), а также лингвистическое обеспечение электронного каталога.

Во второй главе под названием «История развития и современное состояние коммуникативных форматов и АБИС-ов предназначенных для создания электронного каталога в Азербайджанских библиотеках» говорится о существующих коммуникативных форматах и АБИС-ов, о развитии и современном состоянии этих важных стимуляторов каталогизации, освещаются принципы их работы, определяются различия между техническими и библиографическими нормами разных зарубежных АБИС-ов используемые отечественными библиотеками, выявляются проблемы внедрения, дается решение комплексных проблем коммуникативных форматов, обосновывается историческая необходимость формирования национального MARC формата (AZMARC) и АБИС-а (НАБИС).

В третьей главе под названием «Перспективы развития систем электронных каталогов в современных библиотеках Азербайджана» изучается роль и место в Информационном обществе библиотек имеющих электронный каталог. В главе, электронный каталог определяется также как непосредственное средство доступности к электронным контентам и цифровым библиотекам. Т.к. информационные и коммуникационные технологии развиваются все больше и глубже, в процессе создания электронного каталога возникают новые идеи. Для осуществления этих идей предлагаются новые варианты и новые решения, не предусмотренные первоначальными источниками.

В заключении делаются обобщения, вытекающие из результатов проведенного исследования.

Javid Jafarov Agalar oglu

**THE CREATION OF ELECTRONIC CATALOGUES IN
AZERBAIJANI LIBRARIES (HISTORY, CURRENT STATE
AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT)**

SUMMARY

The thesis is devoted to the research and study of the history, current state and prospects of development of electronic catalogues in Azerbaijani libraries. The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

In the introduction the urgency of the subject, novelty, the aims and objectives, the theoretical and practical importance, methods of research, the main issues which forwarded to the defense are justified.

In the first chapter of the thesis, entitled "The history of creation of electronic catalogues in Azerbaijani libraries" is studying the history of developing of machine-readable and electronic catalogues abroad and in Azerbaijani libraries from the 60's until 2011. The chapter examines the technology and methodology of creating bibliographic records using different Automated Library Information System (ALIS) and linguistic support for the electronic catalog.

In the second chapter, entitled "The history and current state of the communicative formats and ALISs which uses for the creation of electronic catalogues in Azerbaijani libraries" states about communicative formats and ALISs, developing and current state of these important stimulants of cataloguing. Distinction between technical and bibliographic standards of the different foreign ALISs which uses in our libraries is highlighted. Also identified problems and their solving related with the communicative formats; justified the historical need for a national MARC format (AZMARC) and ALIS (NALIS).

In the third chapter, entitled "Prospects of development of electronic catalogues in the modern libraries of Azerbaijan" examines the role and the place of libraries with electronic catalogue in the Information Society. In the chapter, the electronic catalog is also defined as a means of direct access to digital content and digital libraries. Because information and communication technologies are developing more and more deeply, in the process of creating an electronic catalog new ideas emerge. To implement these ideas offer new options and new solutions not covered by original sources.

In conclusion, the results arising from the study are generalized.

ДЖАФАРОВ ДЖАВИД АГАЛАР оглы

**СОЗДАНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ КАТАЛОГОВ В
БИБЛИОТЕКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА (ИСТОРИЯ,
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ)**

3356.01-Библиотековедение, библиографоведение и книговедение

Диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по историческим наукам

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

“Progres” Nəşriyatında nəşr olunmuşdur.
Formatı: 60x84 ¹/₁₆. Tiraj: 100 ədəd.

Баку-2013